

Meta-analysis of studies of religiosity and environmental responsibility in the Islamic Republic of Iran

Masoume Bagheri*

Hasan Shojaei**

Marzieh Shahriari***

Abstract

This study examines the study of religiosity with environmental responsibility in the Islamic Republic of Iran using a meta-analysis approach. To investigate the relationship between religiosity and environmental responsibility, theories of Weber, Benson, and White, as well as the mentioned verses and hadiths, have been used. The statistical population of the study included master's, and doctoral dissertations and articles related to religiosity and Environmental responsibility. A total of 17 studies were included in the meta-analysis process using purposive non-random sampling. The effect size coefficient was evaluated using CMA2 software. The results show that the effect size of religiosity studies with Environmental responsibility is equal to 0.301, which is interpreted as moderate according to Cohen's criterion. The results of the study also show that since the time of the Islamic Revolution of Iran, the relationship between religiosity and Environmental responsibility is increasing and this shows that religiosity is one of the most important variables related to Environmental responsibility in It is the Islamic Republic of Iran and shows the importance of religiosity in the occurrence of environmental protection behaviors among members of society. Also, the results of this study have shown religiosity among the researchers that have been done in the cities of the country in comparison with the research that has been done in the centers of the provinces or the city of Tehran. Has shown a greater relationship with Environmental responsibility, which shows that the variable of the geographical location of the research as a modifier variable is effective in this regard.

Key Words: Environmental responsibility, Religiosity, Meta-Analysis, Islamic Republic of Iran.

---

* Associate Professor of Sociology, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran, corresponding author, k. m.bagheri@Scu.ac.ir.

** Master of Sociology, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran, hasan.shojaie6677@gmail.com.

*** Assistant Professor, Faculty of Economics and Social Sciences, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran, m.shahryari@scu.ac.ir.

فرا تحلیل مطالعات دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران

معصومه باقری*

حسن شجاعی**

مرضیه شهریاری***

چکیده

این پژوهش به بررسی مطالعات دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران با استفاده از رویکرد فرا تحلیل می‌پردازد. جامعه آماری پژوهش، شامل پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد، دکترا و مقالات مرتبط با دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی بود که تعداد ۱۷ مطالعه با استفاده از روش نمونه‌گیری غیر تصادفی هدفمند به‌عنوان نمونه وارد فرایند فرا تحلیل شدند. ضریب اندازه اثر با به کارگیری نرم افزار CMA2 ارزیابی قرار شد. نتایج نشان داده‌است اندازه اثر مطالعات دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی معادل ۰/۳۰۱ به‌دست آمده است که براساس معیار کوهن در حد متوسط تفسیر می‌شود. نتایج پژوهش همچنین نشان داده است که هر چقدر از زمان انقلاب اسلامی ایران می‌گذرد میزان رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در حال افزایش است و این نشان می‌دهد که دینداری از مهم‌ترین متغیرهای مرتبط با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران می‌باشد، و نشان از اهمیت دینداری در بروز رفتارهای محافظت از محیط زیست در میان افراد جامعه می‌باشد. همچنین نتایج پژوهش نشان داده‌است که دینداری در میان پژوهش‌هایی که مکان انجام آنها شهرستان‌های کشور بوده‌است در قیاس با پژوهش‌هایی که مکان انجام آنها مراکز استان‌ها یا شهر تهران بوده‌است رابطه بیشتری را با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نشان داده‌است که نشان می‌دهد که متغیر مکان جغرافیایی انجام پژوهش به‌عنوان متغیر تعدیل‌گر در این رابطه مؤثر می‌باشد.

واژگان کلیدی: مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، دینداری، فرا تحلیل، جمهوری اسلامی ایران.

---

* دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران، (نویسنده مسئول)، k. m.bagheri@Scu.ac.ir
** کارشناس ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران، hasan.shojaie6677@gmail.com
*** استادیار، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران، m.shahryari@scu.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۸/۲۶ تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۴/۱۵

مقدمه و بیان مسئله

طی سال‌های اخیر بررسی رابطه میان میزان دینداری و مسئولیت‌پذیری و رفتارهای زیست‌محیطی موضوعی بوده است که توجه بسیاری از پژوهش‌ها و صاحب‌نظران را به خود جلب کرده است. فراوانی مسائل زیست‌محیطی در سال‌های اخیر موجب توجه و حساسیت اندیشمندان و محققان رشته‌های مختلف از جمله جامعه‌شناسان به این موضوع شده است؛ زیرا مسائل زیست‌محیطی دیگر صرفاً فنی و تکنولوژیک محسوب نمی‌شوند، بلکه در زمره مسائل اجتماعی نیز به‌شمار می‌آیند، مسائلی که از فرهنگ و رفتارهای عاملان اجتماعی نشأت گرفته‌اند. از این زاویه است که شاید امروزه بسیاری از حامیان و صاحب‌نظران محیط زیست معتقدند که برای کاهش مسائل زیست‌محیطی باید از علوم فیزیکی و زیست‌شناختی به سوی علوم رفتاری و اجتماعی حرکت کرد و به‌ویژه مردم را به رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی ترغیب کرد. بدین ترتیب، یکی از موضوعاتی که جامعه‌شناسی زیست‌محیطی به دلیل خصلت میان‌رشته‌ای بودنش و اهمیتی که در دهه‌های اخیر در دنیا پیدا کرده است به آن اهمیت می‌دهد رفتارهای زیست‌محیطی است (حمایت‌خواه جهرمی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۶)، از این رو، مطالعه درباره مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی یکی از حوزه‌های جامعه‌شناسی زیست‌محیطی است که در سه دهه اخیر در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته غربی انجام شده است. اگرچه در کشورهای توسعه‌نیافته و کمتر توسعه‌یافته چنین مطالعاتی صورت نگرفته یا کمتر به آن پرداخته شده است؛ اما مسائل زیست‌محیطی در این کشورها بیشتر شده و اذهان عمومی توجه بیشتری به آن نشان می‌دهند (نواح و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۷۹).

مسئولیت‌پذیری در قبال محیط زیست مجموعه‌ای از کنش‌های مربوط به محیط زیست در طیفی وسیع شامل احساسات، تمایلات، و آمادگی‌های خاص برای رفتار با محیط‌زیست است. افراد هر جامعه برحسب اوضاع و مقتضیات خاص اجتماعی و فرهنگی برخورد متفاوتی با محیط‌زیست دارند. این برخوردها ممکن است کاملاً منفی و علیه محیط زیست یا برعکس کاملاً مثبت و به سود آن باشد و یا خنثی باشند (فتحی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۸۸)، همچنین، بسیاری بر این باورند که بحران زیست‌محیطی در واقع یک بحران معنوی و دینی است (اخوان، ۱۳۹۵، ص ۳۱)، از این رو علاقه علمی به مطالعه نقش دین در محیط زیست در نیم قرن گذشته مورد توجه بسیاری از اندیشمندان قرار گرفته است (یانگ و هانگ، ۲۰۱۸، ص ۱). پس جدایی دین از زندگی دنیوی، می‌تواند مهم‌ترین عامل بروز بحران زیست‌محیطی باشد، زیرا؛ بوم‌شناسی انسانی، به شدت تحت تأثیر باورهای انسان نسبت به ماهیت و طبیعت انسان، قرار دارد. با اهمیت یافتن تأثیر باورهای اخلاقی و ارزش‌مذهبی بر رفتار نسبت به دیگران و از جمله رابطه با سایر موجودات و گیاهان، تأکید بر این است که راه‌حل بحران‌های زیست‌محیطی در بازگشت مجدد به سنت ادیان جستجو شود.

در این رابطه می‌توان به گفتگوهای زیست‌محیطی در بین ادیان، اشاره کرد. شواهد بیانگر این واقعیت هستند که نسبت به گذشته، بشر آمادگی بیشتری را برای پذیرش تعلیمات ادیان دارد، به صورتی که دیدگاه جهانی نسبت به دین تغییر کرده است و به آن به‌عنوان عاملی مؤثر در رفع بحران‌های زیست‌محیطی، توجه می‌شود (اخوان، ۱۳۹۵، ص ۳۱). همچنین، نتایج پژوهش‌های انجام شده درباره بحران‌های زیست‌محیطی نشان داده است که هرچه با نام پایداری محیط زیست انجام گرفته با مدنظر قرار دادن عمل‌گرایی که صرفاً بر حفظ منابع از طریق برگزاری نشست‌ها، صدور اعلامیه‌ها، انجام فعالیت‌ها، تدوین قوانین، اعمال سیاست‌ها و توصیه‌های فنی تأکید دارد، تا به حال نتوانسته است تضمینی بر حفظ منابع طبیعی ارائه دهد. رویکرد پژوهشی به کار رفته برای رفع بحران‌های زیست‌محیطی عمدتاً مبتنی بر پارادایم‌های علمی نظیر اثبات‌گرا هستند که با ضرورت در نظر گرفتن دین، فرهنگ و باورها برای حفاظت محیط زیست هم‌راستا نیستند. این در حالی است که تلاش‌های زیست‌محیطی می‌باید زیست‌بوم‌گرا باشند و بر دین، باورها، ارزش‌ها و اعتقادات منطقه استوار باشند (نواح و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۸۰).

پژوهش‌هایی زیادی به بررسی رابطه دینداری با رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست در جهان و ایران پرداخته‌اند که از این بین می‌توان به پژوهش فانگ و همکاران^۱ (۲۰۲۰)، برایگولیو و همکاران^۲ (۲۰۲۰)، یانگ^۳ و هونگ^۴ (۲۰۱۸)، آیتن^۵ و امجد^۶ (۲۰۱۷)، تاکر^۷ و گریم^۸ (۲۰۰۱)، کاناجی و ویلیتس^۹ (۱۹۹۳)، کاناجی^{۱۰} و نلسن^{۱۱} (۱۹۹۵)، نبوی و شهریاری (۱۳۹۳)، حمایت‌خواه‌چهرمی و همکاران (۱۳۹۶)، حقیقتیان (۱۳۹۳)، میرفردی (۱۳۹۷)، اسماعیلی و فدایی ده‌چشمه (۱۳۹۶)، حاجی‌زاده میمنندی و بهارلونی (۱۳۹۹)، میرفردی (۱۳۹۷) و نواح و همکاران (۱۳۹۰) اشاره کرد. همچنین در باب ضرورت تحقیق می‌توان بیان کرد که بیشتر حوزه‌های علوم اجتماعی (از جمله حوزه مربوط به دینداری و رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست) کمتر نیازمند انجام تحقیقات بیشتر هستند و در مقابل، آنها بیشتر به سازماندهی تحقیقات موجود نیاز دارند؛

1. Fang et all
2. Briguglio et all
3. Yang
4. Huang
5. Ayten
6. Amjad
7. Tucker
8. Grim
9. Willits
10. Kanagy
11. Nelsen

زیرا با افزایش تولیدات علمی در حوزه‌های تخصصی، نتایج ضد و نقیضی به وجود می‌آید که نیاز به روش ترکیبی برای غلبه بر این تضادها بیش از پیش احساس می‌شود. راه حل مبتنی بر شواهد متضاد از لحاظ پیامدهای گوناگون جهت پیشرفت بیشتر در یک حوزه و برای کاربرد عملی اغلب ضروری است (شریف‌زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۱۶۲). بنابراین مسئله‌ای که در اینجا از اهمیت برخوردار می‌باشد، تجمیع نتایج و رسیدن به برآیندی توجیه‌پذیر از پژوهش‌های صورت‌گرفته در این حوزه است. در این بین، روش فراتحلیل در پی تلفیق و برابری نتایج پژوهش‌ها در حوزه‌های یکسان و مشابه است. این روش به ترکیب هدفمند نتایج مطالعات متعدد برای رسیدن به یک برآورد بهتر درباره موضوع مورد نظر (فرا تحلیل رابطه دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی) کمک می‌کند (میرزایی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۴۱۹). بنابراین با توجه به اینکه در سال‌های گذشته پژوهش‌های زیادی به بررسی رابطه بین دو متغیر دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی پرداخته‌اند، و این مطالعات در رشته‌ها و حوزه‌های مختلف و با جوامع آماری مختلف انجام پذیرفته است و به دلیل گستردگی و پراکندگی مطالعات و این مورد که هنوز پژوهشی به بررسی موضوع مورد نظر با استفاده از رویکرد فراتحلیل در جمهوری اسلامی ایران پرداخته است، و از آنجا که پژوهش‌های زیادی از زمان انقلاب اسلامی ایران تاکنون به بررسی رابطه دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران پرداخته‌اند، ضرورت انجام پژوهشی با استفاده از تکنیک فراتحلیل برای جمع‌بندی پژوهش‌های انجام شده در این رابطه احساس شده است. بنابراین مطالعه حاضر در صدد آن است به وسیله فراتحلیل به جمع‌بندی در مورد پژوهش‌های انجام شده در رابطه با دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران بپردازد. و این فرضیه را بررسی کند که آیا رابطه بین دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در تمامی پژوهش‌های انجام شده معنادار می‌باشد و در ثانی بررسی کند پژوهش‌هایی که در این رابطه در طی سال‌های گذشته انجام پذیرفته‌اند نتایج همگن و همسویی داشته‌اند یا اینکه بین پژوهش‌ها ناهمگنی وجود داشته است، بنابراین ضرورت داشت تا با استفاده از تکنیک فراتحلیل به بررسی پژوهش‌های انجام شده در این رابطه پرداخته شود. بر همین اساس و با فرض اجرای پژوهش‌های نسبتاً کافی در حوزه دینداری و رابطه آن با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، تمام پژوهش‌های دارای شرایط فراتحلیل در این حوزه گردآوری و نتایج آنها تحلیل می‌شوند.

اهداف پژوهش

- بررسی فراتحلیل رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران؛

- بررسی همگن بودن نتایج فراتحلیل رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در جمهوری اسلامی ایران؛
- بررسی نقش تعدیل‌گری منطقه جغرافیایی انجام پژوهش در فراتحلیل رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی؛
- بررسی نقش تعدیل‌گری زمان انجام پژوهش در فراتحلیل رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی.

مبانی مفهومی دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی

بدون شک بحران‌های زیست‌محیطی معاصر، زاینده اندیشه‌های مادی‌نگر، توسعه‌طلب، سلطه‌جو و در یک کلام معلول کژاندیشی فکری و جهالت عملی انسان در جهان است؛ آشفتگی و بی‌نظمی زندگی و جامعه و بحران‌های زیست‌محیطی حکایتی روشن از آشفتگی درون انسان‌هاست و بدین‌سان صلح و صفا و طراوت محیط زیست زندگی نیز تنها در صورت تحقق آنها در درون آدمیان امکان‌پذیر است. مردم جامعه ما نیز مقید به دین مبین اسلام هستند که در مورد همه مسائل، فرامین و رهنمودهای خاص خود را دارد، از جمله مسئولیت‌پذیری و رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست، و همچنین اهمیت ویژه‌ای به عمران و آبادی داده‌است (نبوی و شهریاری، ۱۳۹۳، ص ۷۰). متغیر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی از دیدگاه‌های متعدد به‌ویژه در دهه‌های گذشته مورد بررسی قرار گرفته است (هایس^۱ و مارانگودکیس^۲، ۲۰۰۰؛ توسیمپو^۳ و وودن^۴، ۲۰۱۶؛ آیتن و امجد، ۲۰۱۷، ص ۲۸)، و ارتباط آن با متغیرهای مختلف از جمله جنسیت، سن، وضعیت اقتصادی-اجتماعی، پیشینه ایدئولوژیک، دینداری، شخصیت و سبک زندگی بررسی شده است (گات و همکاران،^۵ ۱۹۹۵؛ آیتن، ۲۰۱۰؛ آیتن و امجد، ۲۰۱۷، ص ۲۸)، از این رو، یکی از رویکردهایی که به مسائل زیست‌محیطی می‌پردازد رویکرد دینی است. این نکته از آنجا ناشی می‌شود که بسیاری، بحران زیست‌محیطی را در واقع یک بحران معنوی و دینی می‌دانند و براین باورند که، جدایی دین از زندگی دنیوی می‌تواند مهم‌ترین عامل بروز بحران‌های زیست‌محیطی باشد (کیانی سلمی و شاطریان، ۱۳۹۶، ص ۱۰۵). از نظر بنسون نیز برای رفع بحران‌های زیست‌محیطی از دیدگاه‌های فلسفی، دینی و به‌ویژه اخلاقی کمتر سخنی به میان می‌آید. در حالی که بدون آموزش صحیح مباحث معنوی و

1. Hayes
2. Marangudakis
3. Tsimpo
4. Wodon
5. Guth et all

اعتقادی، در فراگیرترین شکل فلسفی و اخلاقی آنها، هرچه از تباه شدن محیط زیست و ضرورت حفظ آن گفته شود، راه به جایی نخواهیم برد (بنسون،^۱ ۱۳۸۲؛ نواح و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۸۳). ماکس وبر نیز به دین به‌عنوان بعد محوری فرهنگ اشاره می‌کند، و بر محتوای ذهنی نظام‌های تجربه ایمان و اعتقاد، تأکید دارد. وی معتقد است با آغاز مدرنیته، جهان به سمت تهی شدن از معنا پیش می‌رود و در عصر بورکراسی به‌جای نوعی تعالی، توجه اصلی بشر بر کارایی و عقلانیت است. با این تفاسیر زندگی مقصد و معنی خود را گم کرده و انسان‌ها در دامی افتاده‌اند که او آن را قفس آهنین، بورکراسی پوچ و عقلانیت بی‌معنا نامیده است. وبر با تأکید بر اهمیت محوری و تقریباً همه‌جانبه باورهای دینی در زندگی بشر، فضایی برای استقلال فرهنگ ایجاد می‌کند (اسماعیلی و فدایی ده‌چشمه، ۱۳۹۶، ص ۱۰۵). همچنین، با بهره‌گیری از دیدگاه ماکس وبر می‌توان به مبانی ارزشی و معنایی تأثیرگذار بر وجوه ایستاری و نگرشی افراد پرداخت. به بیان دیگر، به عقیده وبر هر انسانی نظام معنایی دارد که براساس آن به شکل‌دهی رفتار و کنش اجتماعی‌اش می‌پردازد. با بهره‌گیری از دیدگاه وبر پیرامون معنای موجود و تعیین‌کننده در کنش‌های اجتماعی انسان‌ها و با باور به اینکه آموزه‌های دینی دارای نظام اعتقادی و معنایی هستند که بر دیگر باورها و رفتارها تأثیر می‌گذارند، می‌توان چنین فرضیه‌ای را مطرح کرد که نوع نگرش مسئولانه نسبت به محیط زیست با دینداری رابطه معناداری دارد (میرفردی، ۱۳۹۷، ص ۹۵). وایت نیز معتقد است که دینداری می‌تواند ارزش‌ها و رفتارهای انسانی از جمله نگرش به رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست را به طور عمیق تحت تأثیر قرار دهد (برایگوگلیو و همکاران، ۲۰۲۰، ص ۱). و همچنین، ضرورت گرایش دینی با پایداری و رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی را مادر، نیز یادآور شده است. وی به این مسئله استدلال می‌کند که داشتن رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی در فلسفه و مذهب ریشه دارد (نواح و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۸۴). جی بیرد کالیکو نیز بر این عقیده است که، احتمالاً دو رویکرد برای تبیین اخلاق و رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست وجود دارد. یک رویکرد «انسان محوری» است، یعنی رویکرد انسان‌محور، که در آن همه براساس هزینه و فایده محاسبه می‌شود، در حالی که، رویکرد دوم «غیر انسان محوری» است، یعنی طبیعت به‌عنوان یک شیء مقدس، ارزش ذاتی دارد. در جهت‌گیری «سلطه‌ی محیطی»، انسان خود را مالک برتر محیط طبیعی می‌بیند و می‌کوشد آن را به نفع خود دستکاری کند. همچنین در این جهت‌گیری انسان تمایل به استفاده از امکانات فناوری حتی زمانی که بدانند برای محیط زیست مضر است نیز دارد. از سوی دیگر، در گرایش «محافظت از محیط زیست»، انسان براساس ایمان خود، خود را حافظ طبیعت می‌بیند. آنها محیط‌زیست را

---

1. Benson

به‌عنوان یک هدیه مقدس در تمامیت زیبای خود می‌بینند و مسئولیت خود را برای محافظت از آن برای نسل‌های آینده می‌پذیرند (آیتن و امجد، ۲۰۱۷، ص ۲۹). از این‌رو دورکیم نیز بر این عقیده است که، ادیان با نگاهی اخلاقی، گذشتن از نفع فردی را به پیروان خود توصیه می‌کنند. به بیان دیگر، یکی از مسائل اساسی در دوراهی اجتماعی، گذشتن از نفع فردی آنی برای کسب نفع فردی بلندمدت و همچنین جستجوی نفع جمعی است. از این منظر، زمانی که نفع بلندمدت به آینده‌ای بلندمدت (گاهی بعد از مرگ) باز می‌گردد، مذهب می‌تواند به کار آید. از این‌رو دین و حاکم بودن ارزش‌های دینی در جامعه می‌تواند از طریق تأثیرگذاری ارزش‌های دیگرخواهانه و تقویت آن، به احساسات مثبت‌تر نسبت به محیط زیست منجر شود. در نتیجه، اخلاق برآمده از باورهای دینی باید نوع رفتار انسان با محیط زیست را در هر زمان مشخص کند (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۵). و سبب شود که افراد رفتارهای مسئولانه‌تری نسبت به محیط زیست خود داشته باشند.

دپولا و کولکنت نیز اعتقاد دارند که، دین و حاکم بودن ارزش‌های دینی در جامعه، از طریق تأثیرگذاری ارزش‌های دیگرخواهانه و تقویت آن، به ایجاد احساسات و تعلقات مثبت‌تر نسبت به محیط‌زیست منجر می‌شود. آنها اعتقاد دارند، اخلاق، امری پویاست که با شرایط زمان و مکان تغییر می‌کند. در واقع، نیازها و اولویت‌هایی که از ارزش‌های جامعه سرچشمه می‌گیرند، در طی زمان تغییر می‌کنند و در انسان سبب ایجاد احساس جدیدی به طبیعت می‌شوند. از این‌رو، اخلاق برآمده از باورهای دینی باید نوع رفتار انسان با طبیعت را در هر زمان مشخص کند. بنابراین در ایران که دین یا ایدئولوژی اسلامی یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی است و نقشی محوری در جامعه دارد، آموزه‌های اسلام نقشی بسیار اساسی در شکل‌دهی به نگرش‌های افراد ایفا می‌کند (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۴، ۳۰۶). و زمینه‌ساز رفتار مسئولانه و مناسب با محیط‌زیست را فراهم می‌نماید. از این‌رو، در قرآن نیز توجه به طبیعت، به عناوین مختلف به چشم می‌خورد و انسان از این راه، به مطالعه، تدبیر، تفکر، دقت و شناسایی طبیعت دعوت شده است و این دعوت دلالت بر عظمت و اهمیت طبیعت در دیدگاه اسلام و پروردگار متعال نیز می‌کند، این کتاب آسمانی نه تنها در فصاحت و بلاغت معجزه است بلکه از نظر علمی نیز دارای اعجاز فراوان می‌باشد و بسیاری از آیات و اشارات آن در ارتباط با طبیعت مطابق با آخرین تحقیقات و اکتشافات روز است. طبیعت مورد توجه اسلام است و راز این توجه را می‌توان در مسائلی، از جمله تأثیر غیرقابل انکار محیط‌زیست، در جسم و روان آدمی دانست (حبیبی و ابراهیم‌پور، ۱۳۹۴، ص ۸۷). از این‌رو در اسلام به ارتباط انسان با محیط زیست اشاراتی شده است. قرآن کریم در برخی آموزه‌های خود، باید و نباید را در کنار هم مطرح کرده است و به بهره‌مندی از محصول طبیعت امر نموده است؛ در مقابل عدم تعادل در مصرف آن و اسراف را عامل از دست دادن محبت خداوند می‌شمرد: «وَكُلُوا

وَأَشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»، و مسرفان را اهل آتش دانسته است: «وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ». بنابراین انسان می‌تواند تمام نیازمندی‌های خود را از طبیعت استخراج کند؛ ولی باید در بهره‌وری از نعمت‌های الهی تعادل را رعایت کند (اخوان، ۱۳۹۵، ص ۳۲). همچنین در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده، که هرکس شاخه درختی را بشکند مثل این است که بال فرشته‌ای را شکسته است. این دسته احادیث، آیات و روایات می‌توانند نشان دهنده توجه دین اسلام به رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست باشد و برای یک فرد دین‌دار انگیزه بیشتری در برخورد بهتر با طبیعت و محیط زیست ایجاد کند (نواح و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۸۵). از این رو، بسیاری از صاحب‌نظران، معتقدند در دین اسلام آموزه‌های عملی فراوانی برای حفظ محیط و منابع طبیعی آن وجود دارد. و تحقیقات صورت گرفته تأثیر مثبت دینداری بر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی را نشان می‌دهند (ملکی و علی‌پور، ۱۳۹۳، ص ۵۷۹). همچنین در تمامی مکاتب توحیدی، اصول حاکم بر ارتباطات متقابل انسان با عوامل محیطی در چارچوب دین الهی تعیین می‌گردد. بنابراین رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی با پشتوانه دینی در عین حال که به ارتباط انسان با طبیعت معنی می‌بخشند، این ارتباط را آرمان‌ساز، شورانگیز و تعمداً آور می‌نماید. بنابراین دعوت مردم به نگه‌داری و حفظ محیط زیست بدون کمک از اعتقادات مذهبی و توجه به متغیر دینداری بی‌اثر یا کم‌اثر خواهد بود و باید تلاش کرد تا همه عواملی که سبب تخریب و آسیب به محیط زیست می‌شود در پرتو ایمان و تقوی تضعیف گردیده و از بین برود (دانشور راد، ۱۳۸۸، ص ۶۰). همچنین باید اذعان داشت که الگوهای دینداری متعددی از سوی صاحب‌نظران برای بررسی متغیر دینداری از جمله الگوی دی‌جانگ^۱ و همکاران به نقل از بخشی و اعظم‌کاری (۱۳۹۵)، الگوی دینداری کینگ و هانت،^۲ الگوی دینداری همیل فارب،^۳ کانینگهام^۴ و پیچر^۵ و... طراحی شده است؛ یک الگوی جامع عملیاتی‌سازی دینداری نیز توسط گلاک و استارک انجام گرفت (بخشی و اعظم‌کاری، ۱۳۹۵، ص ۸۶). گلاک و استارک عقیده داشتند به‌رغم اینکه ادیان جهانی، در جزئیات بسیار متفاوتند؛ اما دارای حوزه‌های کلی هستند که دینداری در آن حوزه‌ها و یا آن ابعاد جلوه‌گر می‌شود. و برای دینداری، پنج بعد اصلی، دینداری اعتقادی، دینداری مناسکی، دینداری عاطفی، دینداری فکری و دینداری پیامدی را در نظر گرفته‌اند (میرفردی، ۱۳۹۷، ص ۹۵).

در نهایت با بررسی پژوهش‌های انجام شده در رابطه بین دینداری و مسئولیت‌پذیری

1. Di Jang

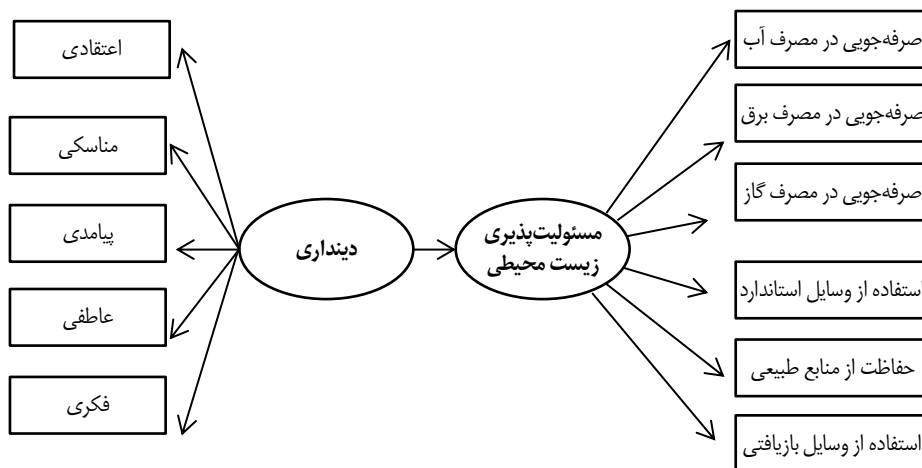
2. King & Hunt

3. Himmelfarb

4. Cunningham

5. Pitcher

زیست‌محیطی می‌توان اذعان داشت که، از نظر بنسبون برای رفع بحران‌های زیست‌محیطی باید از دیدگاه‌های دینی و به‌ویژه اخلاقی استفاده شود. از دیدگاه ماکس وبر نیز هر انسانی نظام معانی دارد که براساس آن به شکل‌دهی رفتار و کنش اجتماعی‌اش می‌پردازد. بنابراین با بهره‌گیری از دیدگاه وبر و با باور به اینکه آموزه‌های دینی دارای نظام اعتقادی و معنایی هستند که بر دیگر باورها و رفتارها تأثیر می‌گذارند، می‌توان اذعان داشت که نوع نگرش مسئولانه نسبت به محیط زیست با دینداری رابطه معناداری دارد، و دینداری می‌تواند باید افزایش رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست شود. وایت نیز بر این عقیده است که دینداری می‌تواند ارزش‌ها و رفتارهای انسانی از جمله نگرش به رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست را به طور عمیق تحت تأثیر قرار دهد. همچنین در کنار نظریه‌های مطرح شده می‌توان از آیات و روایات و همچنین احادیث عنوان شده در دین مبین اسلام برای تبیین رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی استفاده کرد همان‌طور که در قرآن کریم و احادیث بر ضرورت رفتار مسئولانه در قبال محیط زیست زندگی تأکید شده است، همان‌طور که پیامبر اسلام حضرت محمد ﷺ در حدیثی فرموده‌اند، که هرکس شاخه درختی را بشکند مثل این است که بال فرشته‌ای را شکسته است. این دسته احادیث، آیات و روایات می‌توانند نشان دهنده توجه دین اسلام به رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست باشد و برای یک فرد دین‌دار انگیزه بیشتری در برخورد بهتر با طبیعت و محیط زیست ایجاد کند. بنابراین با بررسی مبانی نظری و پژوهش‌های انجام شده در ارتباط بین دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، می‌توان مدل نظری به‌دست آمده از پژوهش‌های انجام شده را به‌صورت شکل شماره (۱) نشان داد.

شکل شماره (۱): مدل نظری استخراج شده از پژوهش‌های بررسی شده

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش روش فراتحلیل است. اصطلاح فراتحلیل نخستین بار در سال ۱۹۷۶ م، توسط جین گلاس^۱ در انجمن پژوهشی آمریکا به کار برده شد (سهرابی فرد، ۱۳۸۵، ص ۱۶۹). در این روش، پژوهشگر نتایج تحقیقات مختلف و متعدد را با هم ترکیب کرده و نتایج جدید و منسجم را با استفاده از روش‌های نیرومند آماری استخراج می‌کند (محمدی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۱۳). بنابراین به اعتقاد چانگ، برنز و کیم (۲۰۰۶) به نقل از قربانی‌زاده و حسن نانگیر (۱۳۹۳) انتخاب یا عدم انتخاب تحقیقات در هر مرحله از فرایند گزینش مطالعات پیشین بایستی به‌طور مستند و مستدل بیان شود. به‌عبارت دیگر، مرحله انتخاب تحقیقات در فراتحلیل باید مستندسازی شود. البته برای نمایش تصویری این مرحله می‌توان فرایند انتخاب یا عدم انتخاب تحقیقات را به صورت نمودار جریان ترسیم کرد. در اهمیت این مرحله می‌توان گفت که اعتبار فراتحلیل بستگی به کیفیت مطالعات انتخابی دارد (بنابراین در این پژوهش از مقالات فصلنامه‌ها و همچنین پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری استفاده شده‌است) و ارزیابی کیفیت، بخش ضروری فرایند فراتحلیل است. بنابراین انتخاب پژوهش‌های مناسب و مرتبط براساس معیارهای از پیش تعریف شده و خارج کردن مطالعات ضعیف یا کمتر مرتبط از فهرست تحقیقات مورد مطالعه دو مورد از هدف‌های مورد نظر در انجام فراتحلیل می‌باشند. بنابراین برای شناسایی ویژگی‌های هریک از تحقیقات که در برگیرنده اهداف مورد نظر می‌باشند مدل ارائه شده توسط اورتگا (۲۰۱۱) به نقل از قربانی‌زاده و حسن نانگیر (۱۳۹۳) استفاده شده است که داده‌های استخراجی را در سه بعد انتشار، بعد روش‌شناسی و بعد جامعیت تقسیم‌بندی کرده است (قربانی‌زاده و حسن نانگیر، ۱۳۹۳، ص ۳۶). همان‌طور که در جدول شماره (۱) مشاهده می‌شود در این پژوهش نیز داده‌های استخراج شده در سه بعد انتشار، بعد روش‌شناسی و بعد جامعیت تقسیم‌بندی شده‌اند.

چانگ و همکاران، برای فراتحلیل می‌توان شش گام یا مرحله اصلی، تعریف سؤال تحقیق (بررسی رابطه دینداری بر رفتارهای زیست‌محیطی)، جست‌وجوی ادبیات پژوهش (جست‌وجوی پژوهش‌های مرتبط با دینداری و رفتارهای زیست‌محیطی در پایگاه‌های اطلاعاتی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه مجلات تخصصی نور (Noormags)، پایگاه بانک اطلاعات نشریات کشور (Magiran)، پایگاه مرکز اسناد و مدارک علمی ایران (IranDoc)، پرتال علوم انسانی (Ensani.ir) و سیویلیکا (Civilica))، انتخاب تحقیقات (تمامی تحقیقات بالقوه مرتبط با موضوع پژوهشی بایستی برای تصمیم‌گیری مورد بررسی قرار گیرند و در نتیجه آن مشخص شود که کدام تحقیق وارد مطالعه شود

1. Glass

و کدام یک از آنها از فرایند مطالعه خارج گردد، در این پژوهش هم ۱۷ مطالعه وارد فرآیند فراتحلیل شده‌اند)، استخراج داده‌ها (نوع داده‌هایی که بایستی از هر تحقیق استخراج شود در مرحله طراحی تحقیق مشخص می‌شود و یک فرم استاندارد نیز برای ثبت این داده‌ها ایجاد می‌گردد)، تحلیل داده‌ها (در تحلیل داده‌ها بایستی شواهد و مدارک تحلیل شوند نه نقطه نظرات نویسندگان) و گزارش یافته‌ها و نتایج را در نظر گرفت (قربانی‌زاده و حسن نانگیر، ۱۳۹۳، ص ۳۴-۳۹).

با توجه به موضوع مطالعه جمعیت مورد مطالعه شامل تمام مطالعاتی بود که به بررسی رابطه دینداری با رفتارهای زیست‌محیطی در ایران پرداخته بودند. در نهایت حجم نمونه وارد شده به فراتحلیل پس از بررسی پژوهش‌های انجام شده، ۱۷ مطالعه (اعم از مقاله و پایان‌نامه) برای بررسی مطالعات دینداری و رفتارهای زیست‌محیطی مشخص شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم افزار CMA2، نرم افزار جامع فراتحلیل محاسبه و انجام شد. در این پژوهش برای انتخاب مطالعات برای انجام فراتحلیل از روش نمونه‌گیری غیر تصادفی هدفمند استفاده شده است. همچنین ملاک‌های انتخاب مطالعات برای فراتحلیل عبارت‌اند از: ۱. داشتن شرایط لازم از نظر روش‌شناسی (فرضیه‌سازی، روش تحقیق، حجم نمونه، روش نمونه‌گیری)؛ ۲. موضوع تحقیق، بررسی مطالعات دینداری با رفتارهای زیست‌محیطی باشد؛ ۳. تحقیقات به صورت پیمایشی انجام شده باشد؛ ۴. تحقیق در ایران انجام شده باشد.

جدول شماره (۱): پژوهش‌های انتخابی برای فراتحلیل

کد	بعد انتشار		بعد روش‌شناسی			بعد جامعیت		
	نویسنده	نوع پژوهش	سال	حجم نمونه	مکان		جامعه آماری	شیوه نمونه‌گیری
۱	نواح و همکاران	مقاله	۱۳۹۰	۴۰۰	اهواز	شهروندان	خوشه‌ای	دارد
۲	نبوی و شهریار	مقاله	۱۳۹۳	۴۰۰	اهواز	شهروندان	طبقه‌ای	دارد
۳	حمایت‌خواه چهرمی و همکاران	مقاله	۱۳۹۶	۴۰۰	تهران	دانشجویان	خوشه‌ای	دارد
۴	حقیقتیان	مقاله	۱۳۹۳	۳۷۶	اصفهان	شهروندان	طبقه‌ای	دارد
۵	میرفردی	مقاله	۱۳۹۷	۴۰۰	نورآباد	شهروندان	خوشه‌ای	دارد
۶	اسماعیلی و فدایی ده چشمه	مقاله	۱۳۹۶	۳۸۱	فارسان	شهروندان	طبقه‌ای	دارد
۷	حاجی‌زاده میمندی و بهارلویی	مقاله	۱۳۹۹	۳۸۵	اصفهان	زنان	خوشه‌ای	دارد
۸	غریبه کلستان و همکاران	مقاله	۱۳۹۹	۳۸۰	خلخال	شهروندان	ساده	دارد
۹	کلاتری و همکاران	مقاله	۱۳۹۴	۴۰۳	تهران	شهروندان	مختلط	دارد

بعد انتشار	بعد روش‌شناسی			بعد جامعیت	
	تبریز	دانشجویان	طبقه ای		
۱۰	حبیبی و ابراهیم‌پور	مقاله	۱۳۹۴	۳۲۳	درد
۱۱	کلانتری و همکاران	مقاله	۱۳۹۵	۴۰۳	درد
۱۲	اسراری و رشیدی	مقاله	۱۳۹۴	۳۲۰	درد
۱۳	ملکی و علی‌پور	مقاله	۱۳۹۳	۲۶۶۷	درد
۱۴	ادهمی و اکبرزاده	مقاله	۱۳۹۰	۴۰۰	درد
۱۵	کریمی	پایان‌نامه	۱۳۸۹	۳۸۴	درد
۱۶	مهرآبادی	پایان‌نامه	۱۳۹۸	۹۰۰	درد
۱۷	زاده موسوی	پایان‌نامه	۱۳۹۰	۳۸۴	درد

یافته‌های پژوهش

در این بخش به اطلاعات توصیفی و تحلیل پرداخته می‌شود. در جدول شماره دو، پژوهش‌هایی که برای فراتحلیل انتخاب شده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. همان‌طور که جدول شماره (۲) نشان داده است ۲۹/۴ درصد پژوهش‌های انتخابی برای فراتحلیل در شهر تهران و یا به صورت پیمایش ملی صورت پذیرفته است. ۳۵/۳ درصد پژوهش‌ها در مراکز استان‌ها و ۳۵/۳ درصد در شهرستان‌ها انجام پذیرفته است. همچنین، ۲۳/۵ درصد پژوهش‌های انجام شده تا سال ۱۳۹۰ انجام پذیرفته است، ۴۱/۲ درصد پژوهش‌های انجام شده بین سال‌های ۱۳۹۱-۱۳۹۵ انجام پذیرفته است و ۳۵/۳ درصد نیز بین سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۹ انجام پذیرفته است. براساس جدول شماره (۲) در ۶۴/۷ درصد پژوهش‌های انجام شده جامعه آماری شهروندان بوده‌اند. در ۱۱/۸ درصد پژوهش‌های انجام شده جامعه آماری مورد بررسی زنان، همچنین در ۱۷/۶ درصد پژوهش‌های انجام شده جامعه آماری دانشجویان و در ۵/۹ درصد پژوهش‌های انجام شده جامعه آماری گردشگران بوده‌اند. همچنین براساس جدول شماره (۲) در ۴۱/۲ درصد از پژوهش‌های انجام شده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای استفاده شده است. همچنین در ۲۳/۵ درصد از روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب با حجم، ۵/۹ درصد از روش نمونه‌گیری ساده، ۱۱/۸ درصد از روش نمونه‌گیری مختلط، ۵/۹ درصد از روش نمونه‌گیری در دسترس و در نهایت در ۱۱/۸ درصد از پژوهش‌های انجام شده از سایر روش‌های نمونه‌گیری استفاده شده است و در نهایت جدول شماره (۲) نشان می‌دهد که در ۸۱/۴ درصد پژوهش‌های انجام شده نوع پژوهش مقاله و در ۱۷/۶ درصد پژوهش‌های انجام شده نوع پژوهش پایان‌نامه بوده است.

جدول شماره (۲): توزیع فراوانی و درصد مشخصات پژوهش‌های تحت بررسی

درصد	فراوانی		
۲۹/۴	۵	تهران و پیمایش‌های ملی	مکان جغرافیایی انجام پژوهش
۳۵/۳	۶	مراکز استان‌ها	
۳۵/۳	۶	شهرستان‌ها	
۲۳/۵	۴	تا سال ۱۳۹۰	سال انجام پژوهش
۴۱/۲	۷	۱۳۹۱-۱۳۹۵	
۳۵/۳	۶	۱۳۹۶-۱۳۹۹	
۶۴/۷	۱۱	شهروندان	جامعه آماری
۱۱/۸	۲	زنان	
۱۷/۶	۳	دانشجویان	
۵/۹	۱	گردشگران	
۴۱/۲	۷	خوشه‌ای	شیوه نمونه‌گیری
۲۳/۵	۴	طبقه‌ای	
۵/۹	۱	ساده	
۱۱/۸	۲	مختلط	
۵/۹	۱	در دسترس	
۱۱/۸	۲	سایر	
۸۲/۴	۱۴	مقاله	نوع پژوهش
۱۷/۶	۳	پایان نامه	

در جدول شماره (۳) مهم‌ترین ویژگی‌های پژوهش‌های مورد بررسی بر حسب متغیر مستقل و وابسته، آماره و اندازه آماره آورده شده است. همان‌طور که جدول شماره (۳) نشان می‌دهد در ۱۴ پژوهش انجام شده متغیر مستقل پژوهش متغیر دینداری بوده است و در سه پژوهش از ابعاد متغیر دینداری (ارزش‌های دینی و باورهای مذهبی) به‌عنوان متغیر مستقل استفاده شده است.

جدول شماره (۳): ویژگی‌های پژوهش‌های انتخابی برای فراتحلیل

کد	متغیر مستقل	عنوان انتخابی	متغیر وابسته	عنوان انتخابی	عنوان انتخابی	آماره	اندازه آماره
۱	دینداری	دینداری	ارزش‌های زیست‌محیطی	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۱۵۸	
۲	ارزش‌های دینی	دینداری	حفظ محیط زیست	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۲۸۰	
۳	مذهبی بودن	دینداری	رفتار زیست‌محیطی	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۱۳۸	
۴	دینداری	دینداری	رفتار زیست‌محیطی	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۲۴۹	
۵	دینداری	دینداری	نگرش محیط زیستی	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۳۶۷	
۶	دینداری	دینداری	رفتار زیست‌محیطی	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۳۵۷	
۷	دینداری	دینداری	صرفه‌جویی در مصرف آب	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۱۷۰	
۸	دینداری	دینداری	کنش زیست‌محیطی	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۵۰۷	
۹	دینداری	دینداری	احساس به محیط زیست	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۲۵۹	
۱۰	دینداری	دینداری	احساس پیوستگی با طبیعت	مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	همبستگی	۰/۲۷۸	

کد	متغیر مستقل	عنوان انتخابی	متغیر وابسته	عنوان انتخابی	آماره	اندازه آماره
۱۱	دینداری	دینداری	تعلق مندی به محیط زیست	مسئولیت پذیری زیست محیطی	همبستگی	۰/۲۱۹
۱۲	دینداری	دینداری	رفتار محیط زیستی	مسئولیت پذیری زیست محیطی	همبستگی	۰/۴۶۴
۱۳	دینداری	دینداری	محیط زیست گرایی	مسئولیت پذیری زیست محیطی	همبستگی	۰/۱۶۵
۱۴	ارزش های دینی	دینداری	حفظ محیط زیست	مسئولیت پذیری زیست محیطی	همبستگی	۰/۴۴۰
۱۵	دینداری	دینداری	رفتار زیست محیطی	مسئولیت پذیری زیست محیطی	همبستگی	۰/۱۶۷
۱۶	باورهای مذهبی	دینداری	حفاظت از محیط زیست	مسئولیت پذیری زیست محیطی	همبستگی	۰/۵۹۳
۱۷	دینداری	دینداری	رفتار زیست محیطی	مسئولیت پذیری زیست محیطی	همبستگی	۰/۱۷۶

یافته های استنباطی پژوهش

فرضیه پژوهش: در تمامی تحقیقات بررسی شده دینداری با مسئولیت پذیری زیست محیطی رابطه معناداری دارد.

H0: در تمامی تحقیقات بررسی شده دینداری با مسئولیت پذیری زیست محیطی رابطه معناداری ندارد.

H1: در تمامی تحقیقات بررسی شده دینداری با مسئولیت پذیری زیست محیطی رابطه معناداری دارد.

جدول شماره (۴): خلاصه اطلاعات مربوط به فرا تحلیل دینداری و مسئولیت پذیری زیست محیطی بر روی پژوهش های نمونه

کد	نوع پژوهش	سال	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	z-value	p-value
۱	مقاله	۱۳۹۰	۰/۱۵۸	۰/۰۶۱	۰/۲۵۲	۳/۱۷۵	۰/۰۰۱
۲	مقاله	۱۳۹۳	۰/۲۸۰	۰/۱۸۷	۰/۳۶۸	۵/۷۳۲	۰/۰۰۰
۳	مقاله	۱۳۹۶	۰/۱۳۸	۰/۰۴۰	۰/۲۲۳	۲/۷۶۷	۰/۰۰۶
۴	مقاله	۱۳۹۳	۰/۲۴۹	۰/۱۵۲	۰/۳۴۲	۴/۹۱۲	۰/۰۰۰
۵	مقاله	۱۳۹۷	۰/۳۶۷	۰/۲۷۹	۰/۴۴۹	۷/۶۷۰	۰/۰۰۰
۶	مقاله	۱۳۹۶	۰/۳۵۷	۰/۲۶۶	۰/۴۴۲	۷/۲۶۱	۰/۰۰۰
۷	مقاله	۱۳۹۹	۰/۱۷۰	۰/۰۷۱	۰/۲۶۵	۳/۳۵۵	۰/۰۰۱
۸	مقاله	۱۳۹۹	۰/۵۰۷	۰/۴۲۸	۰/۵۷۸	۱۰/۸۴۸	۰/۰۰۰
۹	مقاله	۱۳۹۴	۰/۲۵۹	۰/۱۶۶	۰/۳۴۸	۵/۳۰۱	۰/۰۰۰
۱۰	مقاله	۱۳۹۴	۰/۲۷۸	۰/۱۷۴	۰/۳۷۶	۵/۱۰۷	۰/۰۰۰
۱۱	مقاله	۱۳۹۵	۰/۲۱۹	۰/۱۲۴	۰/۳۱۰	۴/۴۵۲	۰/۰۰۰
۱۲	مقاله	۱۳۹۴	۰/۴۶۴	۰/۳۷۳	۰/۵۴۶	۸/۹۴۵	۰/۰۰۰
۱۳	مقاله	۱۳۹۳	۰/۱۶۵	۰/۱۲۸	۰/۲۰۲	۸/۵۹۵	۰/۰۰۰
۱۴	مقاله	۱۳۹۰	۰/۴۴۰	۰/۳۵۷	۰/۵۱۶	۹/۴۰۹	۰/۰۰۰
۱۵	پایان نامه	۱۳۸۹	۰/۱۶۷	۰/۰۶۸	۰/۲۶۳	۳/۲۹۱	۰/۰۰۱
۱۶	پایان نامه	۱۳۹۸	۰/۵۹۳	۰/۵۴۹	۰/۶۳۴	۲۰/۴۳۴	۰/۰۰۰
۱۷	پایان نامه	۱۳۹۰	۰/۱۷۶	۰/۰۷۷	۰/۲۷۱	۳/۴۷۲	۰/۰۰۱
اندازه اثر	ترکیبی ثابت		۰/۲۸۶	۰/۲۶۷	۰/۳۰۴	۲۸/۲۵۷	۰/۰۰۰
	ترکیبی تصادفی		۰/۳۰۱	۰/۲۱۹	۰/۳۷۸	۶/۹۴۴	۰/۰۰۰

در جدول شماره (۴) ضمن برآورد اندازه اثر تفکیکی پژوهش‌های انتخاب شده برای فراتحلیل، اثرات ترکیبی ثابت و تصادفی نیز مشخص گردید. براساس جدول (۳) در همه ۱۷ پژوهش مورد بررسی در رابطه میان دینداری و رفتارهای زیست‌محیطی با اطمینان ۹۹ درصد ارتباط معنادار بوده، و بزرگ‌ترین همبستگی مربوط به پژوهش شماره ۱۶، پژوهش مهرآبادی (۱۳۹۸) با عنوان، پیش‌بینی رفتار حفاظت از محیط زیست براساس دانش، باورهای مذهبی و ویژگی‌های شخصیتی، و کوچک‌ترین مقدار همبستگی مربوط به پژوهش شماره ۳، حمایت‌خواه جهرمی و همکاران (۱۳۹۶) با عنوان تأملی جامعه‌شناختی در باب مناسبات دانش، نگرش و رفتار زیست‌محیطی (مطالعه دانشجویان دانشگاه تهران) می‌باشد. همچنین هر دو اندازه اثر تصادفی و ثابت در سطح ۹۹ درصد معنادار می‌باشند. همچنین در مقایسه با میانگین اثر به‌دست آمده ۶ مطالعه (پژوهش میرفردی (۱۳۹۷)، اسماعیلی و فدایی ده چشمه (۱۳۹۶)، غریبه گلستان و همکاران (۱۳۹۹)، اسراری و رشیدی (۱۳۹۴)، ادهمی و اکبرزاده (۱۳۹۰) و مهرآبادی (۱۳۹۸)) از کل پژوهش‌های وارد شده به فراتحلیل اندازه اثری بالاتری از ضریب به دست آمده (۰/۳۰۱) کسب کرده‌اند و ۱۱ مطالعه (نواح و همکاران (۱۳۹۰)، نبوی و شهریاری (۱۳۹۳)، حمایت‌خواه جهرمی و همکاران (۱۳۹۶)، حقیقتیان (۱۳۹۳)، حاجی‌زاده میمنندی و بهارلونی (۱۳۹۹)، کلاتتری و همکاران (۱۳۹۴)، حبیبی و ابراهیم‌پور (۱۳۹۴)، کلاتتری و همکاران (۱۳۹۵)، ملکی و علی‌پور (۱۳۹۳)، کریمی (۱۳۸۹) و زاده موسوی (۱۳۹۰)) نیز ضریب اثر پایین‌تری از مقدار به‌دست آمده کسب کرده‌اند. همان‌طور که جدول شماره ۳ نشان می‌دهد، اندازه اثر ترکیبی ثابت برابر با ۰/۲۸۶ (حد پایین ۰/۲۶۷، حد بالا ۰/۳۰۴) در حد متوسط ارزیابی می‌شود و اندازه اثر ترکیبی تصادفی برابر با ۰/۳۰۱ (حد پایین ۰/۲۱۹، حد بالا ۰/۳۷۸) نیز براساس معیار کوهن متوسط ارزیابی می‌شود.

فرض همگنی پژوهش‌های مورد بررسی در رابطه دینداری با رفتارهای زیست‌محیطی

برای تشخیص ناهمگونی از آزمون Q استفاده می‌شود. مقدار بالای Q و مقدار پایین P-Value حاکی از ناهمگونی پژوهش‌های وارد شده به فراتحلیل می‌باشد. با توجه به نتایج حاصل از آزمون باید گفت ($Q = 273/585, P < 0.01$)، فرض همگونی میان پژوهش‌ها تأیید نمی‌شود. به بیان دیگر معنادار بودن شاخص Q نشان دهنده وجود ناهمگونی در اندازه اثر پژوهش‌های وارد شده به فراتحلیل می‌باشد. یکی دیگر از شاخص‌هایی که برای تشخیص ناهمگونی به کار می‌رود شاخص I^2 می‌باشد. آزمون I^2 عبارت است از نسبت تغییراتی که به علت ناهمگونی ایجاد شده است نه به علت شانس و بالا بودن مقدار I^2 دال بر وجود ناهمگونی است. به‌طور کلی مقادیر I^2 اگر برابر ۲۵، ۵۰ و ۷۵ باشد به ترتیب به‌عنوان ناهمگونی پایین، متوسط و بالا تفسیر می‌شود. بنابراین

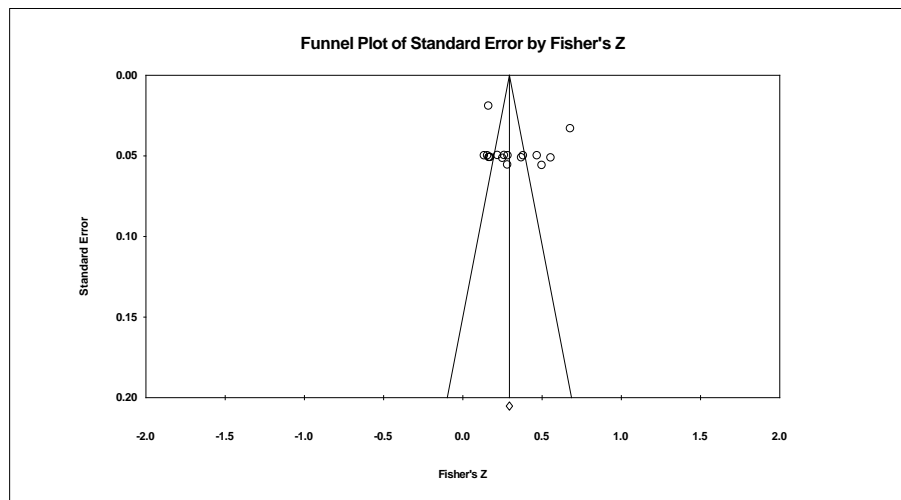
اندازه ناهمگونی در پژوهش حاضر بالا تفسیر می‌شود. به همین دلیل نتایج حاصل از ضریب مجذور I^2 مؤند این مطلب است که حدود ۹۴ درصد از تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی آنها مربوط است، بنابراین تلفیق آنها با مدل آثار ثابت موجه نیست؛ زیرا بیش از ۹۴ درصد از تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی آنها مربوط می‌شود. پس بنابراین باید از مدل اثرات ترکیبی تصادفی استفاده کرد.

جدول شماره (۵) نتایج حاصل از آزمون Q

شاخص آماری	مقدار آزمون Q	درجه آزادی Df	سطح معناداری P-Value	I-Squared (I^2)
نتایج	۲۷۳/۵۸۵	۱۶	۰/۰۰۰	۹۴/۱۵۲

سوگیری انتشار

یکی از موضوعات مورد توجه در هر فراتحلیل، ارزیابی سوگیری انتشار است (طولایی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۹۳). معمول‌ترین و ساده‌ترین روش سوگیری انتشار، استفاده از یک نمودار پراکنندگی به نام نمودار قیفی است (قربانی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۱۸)، نمودار قیفی بر این حقیقت استوار است که وزن آماری مطالعه با افزایش اندازه نمونه آن افزایش می‌یابد. بنابراین مطالعات با اندازه نمونه کوچک، به صورت گسترده در پایین نمودار پراکنده می‌شوند و مطالعات با اندازه نمونه بزرگ‌تر در قسمت بالای نمودار و نزدیک به میانگین اثر هستند. در نبود هیچ‌گونه خطایی، نمودار شبیه به یک قیف برعکس می‌شود و در صورت وجود خطا نمودار قیفی به صورت غیرمقارن در می‌آید (زاهدی‌اصل و پیله‌وری، ۱۳۹۵، ص ۲۲)، از این رو مطالعاتی که خطای استاندارد پایین دارند و در بالای قیف جمع می‌شوند، دارای سوگیری انتشار نیستند؛ اما هرچه مطالعات به سمت پایین قیف کشیده می‌شوند، خطای استاندارد آنها بالا می‌رود و سوگیری انتشارشان افزایش می‌یابد (قربانی‌زاده و بهفر، ۱۳۹۲، ص ۱۵). بنابراین با توجه به شکل شماره ۲ (نمودار فانل یا قیفی پژوهش حاضر) از آنجا که متغیرهای مطالعات در بالای نمودار جمع شده است بر عدم وجود سوگیری انتشار دلالت دارد. همان‌طور که مشاهده می‌شود به دلیل نبود سوگیری انتشار، تحقیقات، حول محور اندازه اثر ترکیبی به‌طور مقارن توزیع شده‌اند. در مواقعی که سوگیری انتشار وجود داشته باشد، پراکنندگی تحقیقات در پایین نمودار حول یک طرف میانگین بیشتر از طرف دیگر خواهد بود، ولی در این پژوهش به دلیل عدم سوگیری انتشار تحقیقات حول محور اندازه اثر ترکیبی و در بالای نمودار توزیع شده‌اند.

شکل شماره (۲). نمودار کیفی پژوهش‌های دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی

آزمون همبستگی بگ و مزومدار یکی دیگر از آزمون‌هایی است که برای بررسی سوگیری انتشار به کار می‌رود، این آزمون همبستگی رتبه‌ای (تاوکندال) بین اندازه اثر استاندارد و واریانس (یا خطای استاندارد) این اثرات را گزارش می‌کند. ضریب همبستگی تاو، تا حد بسیار زیادی همانند هر نوع همبستگی دیگر تعبیر و تفسیر می‌شود، که تفسیر این ضریب به این صورت است که در آن مقدار صفر، دال بر نبود رابطه بین اندازه اثر و دقت است و انحراف از صفر از وجود رابطه حکایت می‌کند. اگر نبود تقارن ناشی از سوگیری انتشار باشد، انتظار این است که در ارتباط با اندازه‌های اثر بزرگ‌تر، خطای استاندارد بیشتری مشاهده شود (قربانی‌زاده و حسن‌نانگیر، ۱۳۹۳، ص ۱۳۹). نتایج حاصل از بررسی روش همبستگی بگ و مزومدار، به منظور بررسی سوگیری انتشار به شرح جدول زیر است.

جدول (۶): نتایج حاصل از بررسی روش همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار

سطح معناداری p-value		z- value	مقدار ضریب کندال (tau)	شاخص آماری نتایج
دو دامنه	یک دامنه			
۰/۲۸۴۱۷	۰/۱۴۲۰۸	۱/۰۷۱۰۱	۰/۱۹۱۱۸	

بر طبق اطلاعات جدول شماره (۶) فوق مقدار تائوکندال برابر با ۰/۱۹۱۱۸ شده است که با توجه به مقدار معناداری یک دامنه (P=0/14208) و دو دامنه (P=0/28417) باید گفت که اگرچه

بین اندازه اثر و دقت رابطه وجود دارد؛ اما این رابطه معنادار نیست و فرض صفر مبنی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود.

یکی دیگر از آزمون‌هایی که برای بررسی سوگیری انتشار به کار می‌رود آزمون N ایمن از خطای می‌باشد. آزمون N ایمن از خطا روزنتال تعداد تحقیقات گمشده (با اثر میانگین صفر) را محاسبه می‌کند که لازم است به تحلیل‌ها اضافه شود تا عدم معنی‌داری آماری اثر کلی به دست آید. نتایج حاصل از این روش به شرح جدول زیر است.

جدول (۷): نتایج حاصل از بررسی روش N ایمن از خطا

مقدار	شاخص
۲۷/۸۲۴۹۸	مقدار Z برای مطالعات مشاهده شده
۰/۰۰۰	مقدار P برای مطالعات مشاهده شده
۰/۰۵۰۰	آلفا
۲/۰۰۰	باقیمانده
۱/۹۵۹	Z برای آلفا
۱۷	تعداد مطالعات مشاهده شده
۳۴۱۰	تعداد مطالعات گمشده که P را به آلفا می‌رساند

با توجه به جدول شماره (۷) در می‌یابیم باید ۳۴۱۰ پژوهش دیگر انجام و بررسی شود تا مقدار P دو سوپیه ترکیب شده از ۰/۰۵ تجاوز نکند و تنها در این صورت است که در نتایج نهایی محاسبات و تحلیل‌ها خطا رخ می‌دهد. این نتیجه دقت و درستی اطلاعات و نتایج به دست آمده از این پژوهش را نشان می‌دهد.

داده‌های جدول شماره (۸) نشان می‌دهد که میانگین اثر دینداری (اثرات ترکیبی تصادفی) بر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در نمونه مورد پژوهش معادل ۰/۳۰۱ هست. چون این اندازه برآورد در محدوده اطمینان است، از این رو باید گفت رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی تأیید می‌شود. لازم به ذکر است برآورد نقطه‌ای به دست آمده (۰/۳۰۱) بر مبنای معیار کوهن، حاکی از اثر در حد متوسط می‌باشد. پس در مجموع باید گفت دینداری در سطح متوسطی می‌تواند با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی رابطه داشته باشد و همچنین بر متغیر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی تأثیرگذار باشد.

جدول (۸): نتایج حاصل از اندازه اثر مطالعات رابطه دینداری و رفتارهای زیست‌محیطی

موضوع	تعداد مطالعات	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	z-value	p-value
دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی	۱۷	۰/۳۰۱	۰/۲۱۹	۰/۳۷۸	۶/۹۴۴	۰/۰۰۰

با توجه به نتایج پژوهش که نشان‌دهنده ناهمگونی در بین مطالعات مورد بررسی می‌باشد تلاش شده است که در راستای مشخص کردن این ناهمگونی از متغیرهای تعدیل‌کننده منطقه انجام پژوهش (پیمایش‌های ملی و شهر تهران، مراکز استان‌ها و شهرستان‌ها) و زمان انجام پژوهش استفاده شود تا از این طریق بتوان به تعیین واریانس بین مطالعات پرداخت.

بررسی نقش تعدیل‌کنندگی منطقه جغرافیایی انجام پژوهش

نتایج حاصل از بررسی متغیر منطقه جغرافیایی انجام پژوهش (پیمایش‌های ملی و شهر تهران، مراکز استان‌ها و شهرستان‌ها) به‌عنوان متغیر تعدیل‌کننده به شرح جدول زیر است.

جدول (۹): نتایج حاصل از اندازه اثر ترکیبی رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی به تفکیک مناطق جغرافیایی

منطقه جغرافیایی	تعداد اندازه اثر	مدل اثرات ثابت			مدل اثرات تصادفی		
		اندازه ترکیبی	z-value	p-value	اندازه ترکیبی	z-value	p-value
تهران	۵	۰/۲۰۴	۱۳/۵۰۶	۰/۰۰۰	۴/۵۷۷	۰/۰۰۰	
مراکز استان	۶	۰/۲۱۶	۱۰/۴۰۴	۰/۰۰۰	۸/۸۱۲	۰/۰۰۰	
شهرستان	۶	۰/۴۵۴	۲۵/۶۳۶	۰/۰۰۰	۵/۶۸۹	۰/۰۰۰	

جدول شماره (۹) اندازه‌های اثر ترکیبی مدل‌های ثابت و تصادفی مربوط به رابطه متغیر دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی را به تفکیک منطقه جغرافیایی نشان می‌دهد. در پژوهش‌هایی که منطقه جغرافیایی آنها تهران می‌باشد اندازه اثر تصادفی ۰/۲۴۵، پژوهش‌هایی که منطقه جغرافیایی انجام آن مراکز استان‌ها می‌باشد اندازه اثر تصادفی برابر با ۰/۲۱۶ و پژوهش‌هایی که منطقه جغرافیایی آن شهرستان‌ها می‌باشد نیز اندازه اثر ترکیبی تصادفی برابر با ۰/۴۲۰ به دست آمده است. همچنین همه گروه‌ها در سطح ۹۹ درصد اطمینان معنادار می‌باشند. بنابراین می‌توان گفت در رابطه بین دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، نقش مکان جغرافیایی انجام پژوهش تأثیر بسزایی در این رابطه دارد، در واقع می‌توان گفت دینداری در پژوهش‌هایی که منطقه جغرافیایی آنها شهرستان‌ها بوده است در قیاس با مکان‌های جغرافیایی دیگر (مراکز استان و شهر تهران)

رابطه بیشتری را با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نشان داده است. همچنین براساس معیار کوهن در پژوهش‌هایی که منطقه جغرافیایی انجام آن شهر تهران و پیمایش‌های ملی می‌باشند با توجه به اندازه اثر ترکیبی تصادفی ۰/۲۴۵ می‌توان گفت که در این منطقه جغرافیایی میزان رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نسبتاً پایین ارزیابی می‌شود، همچنین براساس معیار کوهن میزان رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در پژوهش‌هایی که در مراکز استان‌ها انجام پذیرفته شده است براساس اندازه اثر ترکیبی تصادفی ۰/۲۱۶ نسبتاً پایین ارزیابی می‌شود و در نهایت در پژوهش‌هایی که در شهرستان‌ها انجام پذیرفته است رابطه میان دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی براساس معیار کوهن متوسط رو به بالا ارزیابی می‌شود، بنابراین می‌توان اذعان داشت که در پژوهش‌هایی که در شهرستان‌ها انجام پذیرفته است رابطه بین دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در ایران بیشتر از پژوهش‌هایی است که در تهران و مراکز استان‌ها انجام پذیرفته است.

بررسی نقش تعدیل‌کنندگی زمان انجام پژوهش

نتایج حاصل از بررسی متغیر زمان انجام پژوهش به‌عنوان متغیر تعدیل‌کننده به شرح جدول زیر است:

جدول (۱۰): نتایج حاصل از اندازه اثر ترکیبی رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی به تفکیک زمان انجام پژوهش

مدل اثرات تصادفی			مدل اثرات ثابت			تعداد اندازه اثر	زمان انجام پژوهش
p-value	z-value	اندازه ترکیبی	p-value	z-value	اندازه ترکیبی		
۰/۰۰۰	۳/۱۹۶	۰/۲۴۰	۰/۰۰۰	۹/۷۰۲	۰/۲۴۱	۴	تا سال ۱۳۹۰
۰/۰۰۰	۶/۷۳۹	۰/۲۷۱	۰/۰۰۰	۱۵/۷۳۸	۰/۲۲۲	۷	۱۳۹۵-۱۳۹۱
۰/۰۰۰	۴/۰۴۶	۰/۳۶۸	۰/۰۰۰	۲۳/۲۶۷	۰/۴۱۲	۶	۱۳۹۹-۱۳۹۶

با توجه به این مطلب که پژوهش‌های انتخاب شده برای فراتحلیل در این پژوهش در یک بازه زمانی یازده ساله از سال ۱۳۸۹ تا سال ۱۳۹۹ انجام پذیرفته‌اند و در این مدت جامعه دگرگونی‌هایی را تجربه کرده است، بنابراین این احتمال وجود دارد که رابطه بین دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی تحت تأثیر شرایط زمانی قرار گرفته باشد. جدول شماره (۱۰) اندازه‌های اثر ترکیبی مدل‌های ثابت و تصادفی مربوط به رابطه متغیر دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی را به تفکیک سال انجام پژوهش نشان می‌دهد. پژوهش‌هایی که تا سال ۱۳۹۰ انجام پذیرفته‌اند اندازه اثر تصادفی ۰/۲۴۰، در بازه زمانی ۱۳۹۵-۱۳۹۱ اندازه اثر تصادفی برابر با ۰/۲۷۱ و در بازه زمانی

۱۳۹۹-۱۳۹۶ نیز اندازه اثر ترکیبی تصادفی برابر با $0/368$ به دست آمده است. همچنین همه گروه‌ها در سطح ۹۹ درصد اطمینان معنادار می‌باشند. بنابراین می‌توان گفت در رابطه بین دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی، نقش زمان انجام پژوهش تأثیر بسزایی در این رابطه دارد، در واقع می‌توان گفت دینداری در بازه زمانی ۱۳۹۹-۱۳۹۶ در قیاس با بازه‌های زمانی دیگر رابطه بیشتری را با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نشان داده است. همچنین براساس معیار کوهن در بازه زمانی تا سال ۱۳۹۰ با توجه به اندازه اثر ترکیبی تصادفی $0/240$ می‌توان گفت که در این بازه زمانی میزان رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نسبتاً پایین ارزیابی می‌شود، همچنین براساس معیار کوهن میزان رابطه دینداری در بازه زمانی ۱۳۹۱-۱۳۹۵ براساس اندازه اثر ترکیبی تصادفی $0/271$ نسبتاً پایین ارزیابی می‌شود و در نهایت در بازه زمانی ۱۳۹۶-۱۳۹۹ رابطه میان دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی براساس معیار کوهن متوسط رو به بالا ارزیابی می‌شود، بنابراین می‌توان اذعان داشت که در این بازه زمانی یازده ساله رابطه بین دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در ایران در حال افزایش می‌باشد.

نتیجه‌گیری

طی سال‌های اخیر بررسی رابطه میان میزان دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی موضوعی بوده است که مورد توجه بسیاری از پژوهش‌ها و صاحب‌نظران قرار گرفته است. فراوانی مسائل زیست‌محیطی در سال‌های اخیر موجب توجه و حساسیت اندیشمندان و محققان رشته‌های مختلف از جمله جامعه‌شناسان به این موضوع گردیده است، زیرا مسائل زیست‌محیطی دیگر صرفاً فنی و تکنولوژیک محسوب نمی‌شوند، بلکه در زمره مسائل اجتماعی نیز به‌شمار می‌آیند. از این زاویه است که شاید امروزه بسیاری از حامیان و صاحب‌نظران محیط زیست معتقدند که برای کاهش مسائل زیست‌محیطی باید از علوم فیزیکی و زیست‌شناختی به‌سوی علوم رفتاری و اجتماعی حرکت کرد و به‌ویژه مردم را به رفتارهای مسئولانه زیست‌محیطی ترغیب کرد. بدین ترتیب، یکی از موضوعاتی که جامعه‌شناسی زیست‌محیطی به دلیل خصلت میان رشته‌ای بودنش و اهمیتی که در دهه‌های اخیر در دنیا پیدا کرده است به آن اهمیت می‌دهد رفتارهای زیست‌محیطی است در این راستا یکی از عوامل مرتبط و تأثیرگذار بر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی متغیر دینداری است. بنابراین در پژوهش حاضر تلاش شده است که رابطه دینداری و مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی به روشی متفاوت‌تر و جامع‌تر یعنی روش فراتحلیل مورد بررسی قرار داده شود. فراتحلیل، به‌عنوان روشی برای خلاصه کردن و ترکیب نتایج کمی تحقیقات پیشین،

یا به‌عنوان یک روش برای رسیدن به اندازه اثر کمی براساس مطالعات فردی تعریف می‌شود. بنابراین نتیجه فرضیه پژوهش نشان می‌دهد که میانگین اثر دینداری بر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در نمونه مورد پژوهش معادل ۰/۳۰۱ هست. چون این اندازه برآورد در محدوده اطمینان است، از این رو باید گفت اندازه اثر دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی معنادار می‌باشد. لازم به ذکر است برآورد نقطه‌ای به دست آمده (۰/۳۰۱) بر مبنای معیار کوهن، حاکی از اندازه اثر متوسط می‌باشد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت به هر میزان که دینداری در میان نمونه‌های پژوهشی افزایش پیدا کند میزان گرایش به مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نیز افزایش می‌یابد. همچنین در مقایسه با میانگین اثر به‌دست آمده ۶ مطالعه از کل پژوهش‌های وارد شده به فراتحلیل اندازه اثری بالاتری از ضریب به‌دست آمده کسب کرده‌اند و ۱۱ مطالعه نیز ضریب اثر پایین‌تری از مقدار به‌دست آمده کسب کرده‌اند. در بحث نظری نیز، یکی از رویکردهایی که به مسائل زیست‌محیطی می‌پردازد رویکرد مذهبی است. از نظر بنسون نیز برای رفع بحران‌های زیست‌محیطی از دیدگاه دینی و به‌ویژه اخلاقی کمتر سخنی به میان می‌آید. در حالی که بدون آموزش صحیح مباحث معنوی و اعتقادی، در فراگیرترین شکل فلسفی و اخلاقی آنها، هرچه از تباہ شدن محیط زیست و ضرورت حفظ آن گفته شود، راه به جایی نخواهیم برد. همچنین با بهره‌گیری از دیدگاه وبر پیرامون معنای موجود و تعیین‌کننده در کنش‌های اجتماعی انسان‌ها و با باور به اینکه آموزه‌های دینی دارای نظام اعتقادی و معنایی هستند که بر دیگر باورها و رفتارها تأثیر می‌گذارند، می‌توان چنین فرضیه‌ای را مطرح کرد که نوع نگرش نسبت به محیط زیست با دینداری رابطه معناداری دارد. دیولا و کولکنت نیز بر این عقیده هستند که، دین و حاکم بودن ارزش‌های دینی در جامعه، از طریق تأثیرگذاری ارزش‌های دیگر خواهانه و تقویت آن، به ایجاد احساسات و تعلقات مثبت‌تر نسبت به محیط‌زیست منجر می‌شود. همچنین در تمامی مکاتب توحیدی، اصول حاکم بر ارتباطات متقابل انسان با عوامل محیطی در چارچوب دین الهی تعیین می‌گردد. بنابراین اخلاق زیست‌محیطی با پشتوانه دینی در عین حال که به ارتباط انسان با طبیعت معنی می‌بخشد، این ارتباط را آرمان‌ساز، شورانگیز و تعمدآور می‌نماید. بنابراین دعوت مردم به نگهداری و حفظ محیط زیست بدون کمک از اعتقادات مذهبی و توجه به متغیر دینداری بی‌اثر یا کم‌اثر خواهد بود و باید تلاش کرد تا همه عواملی که سبب تخریب و آسیب به محیط زیست می‌شود در پرتو ایمان و تقوی تضعیف گردیده و از بین برود.

در بررسی همگن بودن پژوهش‌های مورد نظر، آزمون Q نشان داده است که فرض همگن بودن مطالعات انجام شده رد می‌شود، بنابراین برای بررسی وضعیت همگونی پژوهش‌های انجام شده از

متغیرهای تعدیل‌گر منطقه جغرافیایی انجام پژوهش و سال انجام پژوهش استفاده شده است. نتایج متغیر تعدیل‌گر منطقه جغرافیایی انجام پژوهش نشان می‌دهد که پژوهش‌هایی که منطقه جغرافیایی آنها پژوهش‌هایی می‌باشد که در شهرستان‌ها انجام پذیرفته است، دینداری رابطه بیشتری را بر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نشان داده‌اند. همچنین نتیجه متغیر تعدیل‌گر زمان انجام پژوهش نیز نشان می‌دهد که در بازه زمانی مورد نظر رابطه متغیر دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در حال افزایش می‌باشد و این امر نشان‌دهنده این مطلب است که هرچقدر از روند انقلاب اسلامی در بازه مورد نظر می‌گذرد متغیر دینداری رابطه بیشتری را با متغیر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی نشان می‌دهد.

پیشنهادات پژوهشی

- با توجه به گستردگی و تأثیر آموزه‌های دینی و به خصوص آموزه‌های دینی در اسلام و تأکید آن بر رفتارهای مناسب با محیط زیست و مسئولیت‌پذیری در قبال محیط زیست، چه در احادیث (حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده، که هرکس شاخه درختی را بشکند مثل این است که بال فرشته‌ای را شکسته است) و چه در قرآن («و کُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ»، و «وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَابُ النَّارِ»)، باید مسئولان تلاش کنند تا از طریق آگاهی‌سازی و همچنین آشنایی هرچه بیشتر مردم با این آموزه‌ها از طریق رسانه‌های اجتماعی و به خصوص رسانه ملی در جهت هرچه مسئولانه‌تر رفتار کردن در قبال محیط زیست حرکت کنیم.

- همچنین با توجه به تأثیرگذاری و رابطه دینداری با مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی باید برای نهادینه شدن حفاظت از محیط زیست و رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست، بخشی از کتاب‌های درسی (به خصوص کتاب انسان و محیط زیست) نیز به این موضوع اختصاص داده شود و از آیات قرآن کریم و همچنین احادیث عنوان شده در رابطه با رفتارهای مسئولانه در قبال محیط زیست استفاده شود، تا از همان دوران نوجوانی و جوانی افراد که در حال جامعه‌پذیری و به خصوص جامعه‌پذیری دینی می‌باشند، در جامعه با اهمیت رفتارهای مناسب با محیط زیست آشنا شوند و در کتاب‌های درسی از آیات و احادیثی که در رابطه با رفتارهای مناسب در قبال محیط زیست وجود دارد بهره‌مناسبی برده شود. و از ظرفیت‌های دین مبین اسلام برای حل بحران‌های زیست‌محیطی استفاده بهینه شود.

- با توجه به اینکه دینداری در طول گذر زمان در حال افزایش همبستگی با متغیر مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی می‌باشد، باید به اهمیت این متغیر توجه کرد و شاخص‌ها و ابعاد این متغیر را در جمهوری اسلامی ایران شناسایی و در جهت افزایش میزان آنها تلاش کرد.

منابع

۱. اخوان، ابوالفضل (۱۳۹۵)، «بررسی رفتارهای محیط زیستی شهروندان ۱۵ سال و بالاتر شهر ارومیه و عوامل اجتماعی مرتبط با آن»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد (استاد راهنما: کمال کوهی)، دانشگاه تبریز، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، گروه علوم اجتماعی، گرایش جامعه‌شناسی.
۲. ادهمی، عبدالرضا و الهام اکبرزاده (۱۳۹۰)، «بررسی عوامل فرهنگی موثر بر حفظ محیط زیست شهر تهران (مطالعه موردی مناطق ۵ و ۱۸ تهران)»، مجله تخصصی جامعه‌شناسی، سال اول، شماره اول، ص ۳۷-۶۲.
۳. اسراری، الهام و سحر رشیدی (۱۳۹۴)، «بررسی رابطه نگرش و رفتار محیط زیستی دانشجویان دختر دانشگاه پیام نور رامهرمز»، فصلنامه معرفت اخلاقی، شماره ۱۸، ص ۱۱۹-۱۳۲.
۴. اسماعیلی، رضا و حمید فدایی ده چشمه (۱۳۹۶)، «بررسی عوامل جامعه‌شناختی موثر بر رفتار زیست‌محیطی (مطالعه موردی: شهرستان فارس)»، مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی، دوره ۳، شماره ۲/۲، ص ۱۰۲-۱۱۲.
۵. بخشی، حامد و فائزه اعظم کاری (۱۳۹۵)، بررسی نیم‌رخ مؤلفه‌های دین‌داری و تأثیرپذیری دینی مخاطبان فیلم‌های جشنواره رویش، دوفصلنامه علمی-پژوهشی دین و ارتباطات، سال بیست و سوم، شماره اول (پیاپی ۴۹)، ص ۸۱-۱۰۸.
۶. بنسون، جان (۱۳۸۲)، اخلاق زیست‌محیطی، (ترجمه محمد مهدی رستمی شاهرودی)، تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست.
۷. حاجی‌زاده میمندی، مسعود و مریم بهارلوئی (۱۳۹۹)، «بررسی عوامل اجتماعی مرتبط با مصرف آب (مطالعه موردی: زنان شهر اصفهان)»، جامعه‌پژوهی فرهنگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال یازدهم، شماره دوم، ص ۵۷-۸۸.
۸. حبیبی، بینا و داود ابراهیم‌پور (۱۳۹۴)، «رابطه سرمایه اجتماعی و دین‌داری با احساس ارتباط و پیوستگی با طبیعت نزد دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز»، مطالعات جامعه‌شناسی، سال هفتم، شماره بیست و ششم، ص ۸۵-۹۸.
۹. حقیقتیان، منصور (۱۳۹۳)، «تحلیلی بر رفتار زیست‌محیطی شهروندان اصفهان و عوامل موثر بر آن»، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال ششم، شماره بیست و سوم، ص ۱۳۳-۱۴۴.

۱۰. حمایت‌خواه جهرمی، مجتبی؛ فرهنگ ارشاد، پروانه دانش، مهدی قربانی (۱۳۹۶)، «تأملی جامعه‌شناختی در باب مناسبات دانش، نگرش و رفتار زیست‌محیطی (مطالعه دانشجویان دانشگاه تهران)»، مسائل اجتماعی ایران، سال هشتم، شماره ۱، ص ۵-۲۵.
۱۱. دانشور راد، سیمین (۱۳۸۸)، «بررسی میزان علاقه و رفتار زیست‌محیطی دانش‌آموزان و معلمان نسبت به حفاظت از محیط زیست در مقطع دبیرستان شهر قم»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد (استاد راهنما: سید محمد شبیری)، دانشگاه پیام نور، مرکز تهران، رشته علوم تربیتی، گرایش برنامه‌ریزی درسی.
۱۲. زاده موسوی، اسداله (۱۳۹۰)، «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر الگوی مصرف آب در شهر بابل»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مازندران، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، رشته علوم اجتماعی، گرایش جامعه‌شناسی.
۱۳. زاهدی اصل، محمد و اعظم پیله‌وری (۱۳۹۵)، «فراتحلیل بر مطالعات حوزه اعتیاد و خانواده»، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، دوره ۸، شماره ۲۸، ص ۸-۴۶.
۱۴. سهرابی فرد، نسرین (۱۳۸۵)، «مروری بر مبانی فراتحلیل»، فصلنامه روانشناسان ایرانی، سال سوم، شماره ۱۰، ص ۱۶۹-۱۷۱.
۱۵. شریف‌زاده، حکیمه السادات؛ سید احمد میرمحمد تبار و صمد عدلی‌پور (۱۳۹۶)، «بررسی عوامل مؤثر بر نشاط اجتماعی در ایران»، فصلنامه راهبرد فرهنگ، شماره ۴۰، ص ۱۵۹-۱۸۰.
۱۶. غریبه کلسستان، رقیه و نسرین خدابخش‌هی هفشجانی (۱۳۹۹)، «بررسی عوامل اجتماعی-فرهنگی مرتبط با کنش‌های زیست‌محیطی شهروندان (مورد مطالعه: شهروندان شهر خلخال)»، فصلنامه مطالعات رهبری فرهنگی، سال دوم، شماره ۳، پیاپی ۴، ص ۱-۲۳.
۱۷. طولابی زینب؛ یاسان‌الله پوراشرف و حیدر عباس‌پور (۱۳۹۶)، «فراتحلیل مطالعات فرسودگی شغلی در سازمان‌های آموزشی ایران؛ مطالعه موردی: مدارس ایران»، فصلنامه تعلیم و تربیت، دوره ۳۴، شماره ۳، پیاپی (۱۳۵)، ص ۸۳-۱۰۰.
۱۸. فتحی، ضرغام؛ محمدامین کنعانی، حسن چاوشیان (۱۳۹۴)، «تحلیل رفتارهای زیست‌محیطی ساکنان شهر رشت با تأکید بر سبک زندگی»، جامعه‌پژوهی فرهنگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ششم، شماره سوم، ص ۸۷-۱۰۴.
۱۹. قربانی‌زاده، وجه‌الله و سید طه حسن نانگیر (۱۳۹۳)، راهنمای کاربردی فراتحلیل با نرم افزار CMA2، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
۲۰. قربانی‌زاده، وجه‌الله؛ جعفر عباس‌پور و مهدی خیراندیش (۱۳۹۵)، «فراتحلیل عوامل مؤثر در استقرار دولت الکترونیک ایران»، فصلنامه مطالعات منابع انسانی، سال ۶، شماره ۱۹، ص ۱-۲۶.

۲۱. قربانی‌زاده، وجه‌الله و سارا بهفر (۱۳۹۲)، «فرا تحلیل پژوهش‌های آمادگی الکترونیک سازمان در ایران»، فصلنامه مطالعات مدیریت فناوری اطلاعات، سال ۲، شماره ۶، ص ۱-۲۲.
۲۲. کریمی، لیلا (۱۳۸۹)، «بررسی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر رفتار زیست‌محیطی (با تکیه بر رفتار مصرف‌آب)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما (امیر ملکی)، دانشگاه پیام نور، واحد تهران، دانشکده علوم انسانی، گروه جامعه‌شناسی، رشته جامعه‌شناسی.
۲۳. کلانتری، عبدالحسین؛ مسعود کیانپور و وحید مزیدی شرف‌آبادی (۱۳۹۴)، «واکاوی جامعه‌شناختی احساسات شهروندان تهرانی به محیط زیست»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۴، شماره ۲، ص ۳۰۱-۳۲۲.
۲۴. کلانتری، عبدالحسین؛ مسعود کیانپور و وحید مزیدی شرف‌آبادی و مجتبی لشکری (۱۳۹۵)، «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر تعلق‌مندی نسبت به محیط زیست (مورد مطالعه: شهروندان شهر تهران)»، جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و هفتم، شماره پیاپی (۶۲)، شماره دوم، ص ۱-۱۶.
۲۵. کیانی سلمی، صدیقه و محسن شاطریان (۱۳۹۶)، «شناسایی عوامل اجتماعی-فرهنگی مؤثر بر حفظ محیط زیست (مطالعه موردی: شهروندان کاشان)»، فصلنامه آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، سال ششم، شماره دوم، ص ۱۰۱-۱۱۵.
۲۶. محمدی، محمدعلی؛ ابوعلی ودادهیر، علیرضا سیفی و روشنک مشتاق (۱۳۹۱)، «فرا تحلیل مطالعات فقر در ایران»، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال دوازدهم، شماره ۴۵، ص ۷-۴۳.
۲۷. ملکی، امیر و پروین علی‌پور (۱۳۹۳)، «سنجش عوامل مؤثر بر محیط‌زیست‌گرایی زنان ایرانی»، زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۲، شماره ۴، ص ۵۷۷-۵۹۲.
۲۸. میرزایی، الهام؛ نجلا حریری و داریوش مطلبی (۱۳۹۹)، «فرا تحلیل عوامل مؤثر بر رفتار اطلاع‌یابی در ایران و جهان»، تحقیقات اطلاع‌رسانی و کتابخانه‌های عمومی، دوره ۲۶، شماره ۳، ص ۴۱۵-۴۳۸.
۲۹. میرفردی، اصغر (۱۳۹۷)، «نگرش محیط‌زیستی و ارتباط آن با میزان دینداری در نورآباد ممسنی»، فصلنامه علمی پژوهشی آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، سال هفتم، شماره دوم، ص ۹۲-۱۰۲.
۳۰. مهرآبادی، اکرم (۱۳۹۸)، «پیش‌بینی رفتار حفاظت از محیط زیست براساس دانش، باورهای مذهبی و ویژگی‌های شخصیتی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: سید ابوالقاسم مهری‌نژاد، دانشگاه الزهراء، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، رشته روان‌شناسی گرایش عمومی

۳۱. نبوی، سید عبدالحسین و مرضیه شهریاری (۱۳۹۳)، «دین، اخلاق و محیط زیست»، فصلنامه انسان و محیط زیست، شماره ۲۹، ص ۶۹-۸۴.
۳۲. نواح، عبدالرضا؛ شهروز فروتن‌کیا و محمد پورترکاری (۱۳۹۰)، «بررسی رابطه بین میزان دینداری با ارزش‌ها و رفتارهای زیست‌محیطی شهروندان (مطالعه موردی: شهر اهواز)»، مطالعات شهری دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، سال اول، شماره اول، ص ۷۷-۹۸.
33. Ayten, Ali, Hussain, Amjad(2017) The Relationship between Religiosity, Environmental Orientation and Environmental Behaviors: An Empirical Study with Turkish and British Muslim Samples, Marmara Universitesi İlahiyat Fakultesi Dergisi, ISSN 1302-4973, p-p 27-44 DOI: 10.15370/maruifd.405066.
34. Ayten, Ali (2010) Sahip Olma' mı 'Emanet Görme' mi? Çevre Bilinci ve Dindarlık Üzerine Bir Araştırma [Possession or Custodianship: An Empirical study on the relationship between environmental orientation, environmental behaviours and religiosity]", 2010, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10 (2), p. 203-233.
35. Briguglio, Marie, Garcia-Munoz, Teresa, Neuman(2020) Environmental Engagement, Religion and Spirituality in the Context of Secularization, IZA – Institute of Labor Economics, No13946, p-p 1 – 26.
36. Fang, Wei-Ta, Kaplan, Ulas, Chiang, Yi-Te, Cheng, Chun-Teng (2020) Is Religiosity Related to Environmentally-Protective Behaviors Among Taiwanese Christians? A Structural Equation Modeling Study, Sustainability 2020, 12(21),p-p 1-12, 8999; <https://doi.org/10.3390/su12218999>.
37. Guth, J. L. and Green, J. C., Kellstedt L. A. , Smidt C. E (1995) Faith and the Environment: Religious Beliefs and Attitudes Towards Environmental Policy", *American Journal of Political Science*, 1995, 39 (2), p. 364-382.
38. Hayes, B. C. and Marangudakis M.(2000) "Religion and Environmental Issues within Anglo-American Democracies", *Review of Religious Research*, 42 (2), p. 159-174.
39. Kanagy,C. L. and Willits, F. K. (1993) A 'Greening' of religion? Some evidence from a Pennsylvania sample", *Social Science Quarterly*,74 (3), p - p 674-683.
40. Kanagy, C. L. and Nelsen H. M. (1995)Religion and environmental Concern: Challenging the Dominant Assumption", *Review of Religious Research*, 37 (1), p. 33-45.

41. Tucker, M. E. and Grim J. A. (2001) The Emerging Alliance of World Religions and Ecology". *Daedalus*, 130 (4), p. 1-22.
42. Tsimpo, C. and Wodon, Q (2016) Faith affiliation, religiosity, and attitudes towards the environment and climate change", *The Review of Faith - International Affairs*, 2016, 14 (3), p. 51-64.
43. Yang, Yu, Huang, Shizhi (2018) Religious Beliefs and Environmental Behaviors in China, *Religions*, No 9, 72;, p-p 1 - 12 doi:10.3390/rel9030072.